

SUMMARY

Avramenko Vita. Forming entrepreneurial competences in the out-of-school education as a pedagogical problem.

Grounding on the analysis of the domestic and foreign official documents and scientific sources, the article analyzes the state of the development of the problem of forming students' entrepreneurial competence in the out-of-school education institutions in Ukraine and the European Union. The essence of the concepts of non-formal education, competence approach, competence and competency was defined. The definition of the concept of entrepreneurial competence was analyzed, the tasks of its forming in the out-of-school (non-formal) education institutions were considered.

Purpose of the article: to characterize the state of the analysis of the problem of forming students' entrepreneurial competence in the out-of-school education institutions in scientific sources, domestic and European official documents (documents of Ukraine, the European Union and the Council of Europe).

Realization of the aim mentioned in the article became possible by way of using the theoretical research methods: for clarifying the state of the development of the problem, for determining the theoretical foundations of the study – the method of comparative analysis; for the concretization of the conceptual and categorical apparatus, determination of research results and formulation of conclusions – the method of systematization and generalization.

Based on the presented above materials, we can conclude that forming the entrepreneurial competencies of children and students in Ukraine and the European countries is quite developed and regulated at the state level, as it is evidenced by a large list of laws, recommendations, regulations and programmes.

Due to the fact that the article does not cover all the aspects of the problem, the prospects for further research are seen in searching, defining and justifying the ways and methods of forming entrepreneurial competence of children and students in out-of-school education. Defining the terminological basis of the study may be relevant due to its constant enrichment caused by the rapid development of entrepreneurship.

Key words: *entrepreneurial competence, competence approach, entrepreneurship and financial literacy, out-of-school education, out-of-school education institution, non-formal education.*

УДК 37.015.3:316.61-053.6

Юлія Васюк

Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка
ORCID ID 0000-0002-5296-4851
DOI 10.24139/2312-5993/2020.09/294-305

ОСОБЛИВОСТІ І СТРУКТУРА СОЦІАЛЬНОЇ САМОВИЗНАЧЕНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ ТА ПРАКТИЦІ

У статті для вирішення загального наукового завдання – з'ясування тенденцій формування соціальної самовизначеності підлітків у педагогічній науці і практиці першої половини ХХ століття – проведено теоретичний аналіз особливостей і структури соціальної самовизначеності дітей підліткового віку в сучасній психолого-педагогічній науці та практиці; з'ясовано низку понять, базових для поняття «соціальна самовизначеність підлітків», які відображують особливості

і структуру досліджуваного феномену та шляхи його реалізації в умовах педагогічної і психологічної підтримки школи.

Ключові слова: *підліток, самовизначеність, особливості підліткового віку, структура соціальної самовизначеності, самосвідомість, психосоціальна ідентичність, самоствердження, механізми самоствердження.*

Постановка проблеми. У період динамічних соціальних та політичних змін кардинально змінюються цілі освіти, для досягнення яких необхідні системні, концептуальні перетворення, різнобічний вплив на розвиток самосвідомості сучасної молоді, переорієнтація на принципово інші – особистісно-розвивальні, гуманістичні технології навчання та виховання, нові пріоритети підготовки педагогічних кадрів. Інтеграційні процеси, пов'язані з уходженням у європейський простір та широким застосуванням інноваційних технологій, спонукають молодих людей до пошуку нових шляхів самовизначення, самореалізації та самоствердження. Людиноцентризм стає провідною тенденцією розвитку сучасної освіти та передбачає створення можливостей для реалізації творчого потенціалу кожного учня, прагнення природної потреби особистості в самоактуалізації; у провідних нормативних освітніх документах знаходимо низку вимог щодо необхідності підготовки учнів різних вікових категорій до самостійного життя, надання їм допомоги й підтримки у визначенні свого місця в групі, громаді, українському суспільстві, світовій спільноті. У зв'язку з цим системою освіти надається постійна увага проблемі особистісного зростання учнівської молоді з метою спрямування її до здійснення адекватних самостійних виборів, досягнення позитивних успіхів та формування соціальної самовизначеності з чітким уявленням життєвих планів на майбутнє. Поряд із цим педагоги і психологи роблять акцент на вивченні шляхів і засобів самоствердження й самореалізації молоді загалом та підлітків зокрема, адже особлива увага до підліткового віку пояснюється тим, що в цей віковий період кардинально змінюються міжособистісні стосунки дітей із дорослими (батьками, вчителями), з'являються позитивні тенденції до усвідомлення себе як дорослого або можливими стають прояви асоціальної (адиктивної, девіантної, деліквентної) поведінки, ускладнююся взаємовідносини з найближчим оточенням, знижується навчальна успішність, тому особливого значення набувають уміння особистості адекватно сприймати складні ситуації, конструювати образи (особистісний, професійний, соціальний тощо) свого «Я», правильно оцінювати себе і свої вчинки, планувати своє життя на найближче віддалене майбутнє. Для підлітків, чия система життєвих цінностей остаточно не сформована, ця проблема має свою специфіку, обумовлену віковими, психофізіологічними та соціокультурними особливостями.

Формування соціальної самовизначеності підлітків є важливою педагогічною проблемою, від рівня та якості психолого-педагогічної підтримки якої залежить їхня здатність у майбутньому до здійснення значимих життєвих перспектив, забезпечення особистісної впевненості й відповідальності, визначення свого реального місця в різних сферах життєдіяльності.

Аналіз актуальних досліджень. У науці проблему самовизначення особистості досліджено в різних галузях: філософії, соціології, культурології, педагогіці, психології. Вагомий внесок у дослідження різнопланових аспектів проблеми самовизначеності особистості належить зарубіжним дослідникам (Е. Фром, А. Маслоу, Е. Еріксон, М. Мід, К. Роджерс, Т. Парсонс, Д. Голланд, Д. Уотсон та ін.). На філософському рівні самовизначення розглядають як наукову категорію і як явище духовного життя людини (М. Бахтін, О. Бондаревська, В. Кремень, І. Лоський, Н. Щуркова та ін.); психологи зосереджують увагу на дослідженні самовизначеності як особистісного новоутворення, розкривають її психологічні механізми (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, М. Гінзбург, С. Рубінштейн, В. Сафін та ін.); культурологи обґрунтовують, що людина, формуючи цілі діяльності та визначаючи способи й засоби їх досягнення, спирається на власні уявлення про культуру, проектує їх на соціум, на взаємодію зі світом і з людьми та стає суб'єктом культури (Л. Кравченко, М. Тубельський); педагоги (О. Газман, К. Маркова, Л. Староверкіна, В. Серіков та ін.) самовизначення особистості досліджують у зв'язку з різними сферами її життєдіяльності й відносин (соціальне, професійне, особистісне, ціннісне та ін.); до вивчення проблеми в педагогічних аспектах зверталися представники різних наукових напрямів: професійного – А. Журкіна, С. Калініна, Е. Клімов, Н. Пряжников; морального – В. Афанасьєв, Н. Зотов; ціннісного – К. Абульханова-Славська, А. Асмолов, О. Бондаревська, Е. Кострюкова, Е. Латуха; соціального – В. Журавльов, Б. Ломов, Т. Резнік та ін.). Водночас аналіз стану дослідженості проблеми уможливив виявлення тих аспектів, що досліджені недостатньо, серед яких – тенденції формування соціальної самовизначеності підлітків загалом та питання, пов'язані з аналізом подібних процесів і технологій в історії світової та вітчизняної педагогічної думки і практики, коли динамічні процеси соціальних змін породжували видатні та ефективні впродовж тривалого часу технології формування самовизначеності особистості підлітка, зокрема, у закладах загальної середньої освіти. До таких періодів відносимо першу половину ХХ століття, а до технологій – Вальдорфську школу (Р. Штайнер і його послідовники); Чиказьку школу-лабораторію (Дж. Дьюї та його учні);

педагогічні технології виховної колонії і трудової комуни (А. Макаренко і створені ним педагогічні колективи).

Метою даної статті є теоретичний аналіз особливостей і структури соціальної самовизначеності підлітків у сучасній психолого-педагогічній науці та практиці для з'ясування в перспективі дослідження тих тенденцій формування цієї якості дітей, що були значущими в першій половині ХХ століття.

Методи дослідження: аналіз філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних джерел, порівняння та узагальнення – для з'ясування низки понять, базових для поняття «соціальна самовизначеність підлітків»; прогнозування – для визначення перспектив дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сучасне соціальне замовлення на формування з раннього віку людини, здатної жити в нинішньому суспільстві та в суспільстві майбутнього, змінюючись і змінюючи світ на краще, може вимагати умов для самореалізації, самовизначення підлітків, поєднаних із необхідністю посилення ролі школи у вирішенні проблеми підготовки їх до самостійного життя, пошуку ефективних підходів, форм і методів вирішення цього завдання, зокрема й з урахуванням кращих зразків історико-педагогічного досвіду, для характеристики яких нами обрано першу половину ХХ століття – період, своїми масштабними трансформаціями всіх соціальних сфер суголосний із тим, у якому ми живемо.

Підлітковий вік завжди розглядався надзвичайно складним перехідним періодом від дитинства до дорослості, коли якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та мотиваційно-емоційній сферах особистості дитини (інтенсивний, нерівномірний розвиток і зростання організму, особистісні новоутворення, кризові стани тощо), породжують нову якість розвитку його самосвідомості, що виявляється в потребі самоствердження, рівноправному й довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими, рольовому самовизначенні. Л. Виготський влучно виокремив положення про те, що підліток не розуміє сам себе; він ще не став єством для себе, а знаходиться у процесі становлення; водночас він перестав уже бути єством для себе – «у собі» і «для себе» в нього роз'єднані; у цьому основна ознака перехідного періоду, а подальше дорослішання характеризується злиттям того й іншого моментів. Пізнання себе, формування на цій основі певного ставлення до себе, самоствердження, зміни в самооцінці – ці та безліч інших явищ зазнають істотних кількісних та якісних змін саме в підлітковому віці та можуть бути узагальнені в понятті «самосвідомість» (Виготський, 1984).

На підставі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних науковців (К. Абульханова-Славська (Абульханова-Славська, 2001), М. Бахтін (Бахтин, 1986), Б. Братусь (Братусь, 1988), І. Кон (Кон, 1984), Б. Ломов (Ломов, 1959), С. К'єркегор (Кьєркегор, 1993), Ж. Сартр (Сартр, 1990), М. Хайдеггер (Хайдеггер, 2002), К. Ясперс (Ясперс, 2008) та ін.) розуміємо, що існують різні підходи до тлумачення понять «самовизначеність», «життєве самовизначення», «соціальна самовизначеність». Згідно з позицією філософів, у самовизначеності особистості є три сторони – онтологічна (визначення себе в бутті, в житті), гносеологічна (усвідомлення себе як особистості, самопізнання власної індивідуальності, усвідомлення системи своїх ставлень у суспільстві, його вимог до себе), морально-ціннісна (визначення людини як духовно-моральної істоти – людини культури, із засобами емоційного сприйняття цінностей, їх аналізом, оцінкою й вибором ціннісних основ для проєктування життєвого успіху). З точки зору психолого-педагогічної науки розуміння самовизначення спирається на ідеї Л. Виготського та С. Рубінштейна про людську психіку і свідомість як фундамент перетворення поведінки, коли суб'єкт не лише виявляється у своїх діях, але й саме в них проходить формування його особистості. Наголошуємо, що ставлення підлітка до самого себе, яке є ключовим моментом у розумінні феномену самовизначеності, значною мірою залежить від його ставлення до оточення та оточення до нього (Выготский, 1984; Рубинштейн, 2006).

Окремі вчені (В. Лебедева (Лебедева, 1999), Н. Шульга (Шульга, 1996) та ін.) розглядають самовизначення як процес, що відбувається в межах шкільного і післяшкільного періоду та регулюється педагогічними й соціальними чинниками; для цієї наукової позиції самовизначення важливе з точки зору потреб особистості, її здатності з'ясувати своє місце в культурі та суспільстві. Усе життя підлітка залежить від співвідношення поставлених цілей до своїх можливостей, очікувань, призначень і з урахуванням цього – планування подальших дій, поведінки або коригування та зміни мети, тому одиницею вимірювання процесу самовизначення є вибір.

Становлення самосвідомості в підлітковому періоді зумовлює певне соціальне зростання, пов'язане в позитивних аспектах із визначенням внутрішньої позиції, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, власні особистісні якості, свої погляди і здатність самотійно захищати власні переконання. Підліток сенситивний до свого духовного зростання, а тому починає інтенсивно просуватися в розвитку всіх ланок самосвідомості; самосвідомість у цьому віці вже містить усі компоненти

самосвідомості дорослої людини, проте важливим є те, якого рівня ці компоненти досягають у своєму розвитку і які з них займають центральне місце у структурі його особистості.

У соціальній педагогіці самовизначення розглядають як процес і результат свідомого вибору особистістю власної позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя, як уміння жити в умовах соціальних і культурних змін, шукати й віднаходити відповіді на питання, які ставить життя. Сучасні вчені, акцентуючи увагу на рольовому самовизначенні (потребі «бути і вважатися дорослим») особистості підліткового віку, торкаються також проблеми самоствердження. Відповідно до тлумачного словника української мови, самоствердження – це ствердження себе, своєї особистості, визнання своєї цінності, значущості своєї особи (Калашник, 2005). На кожному етапі особистісного розвитку, згідно з науковою позицією А. Реана, у підлітків, з одного боку, ускладнюються та модифікуються такі особистісні утворення, як старанність, відповідальність, емпатійність, а з іншого, – амбітність, примхливість, безпринципність; на основі перших підлітки переважно конструктивно самостверджуються, тоді як протилежні якості найчастіше призводять дитину до конфліктних ситуацій і визначають деструктивні засоби утвердження особистісної позиції (Реан, 2008).

У зарубіжній науці як аналог поняття «соціальна самовизначеність» розглядають категорію «психосоціальна ідентичність», обґрунтовану американським ученим Е. Еріксоном. Процес становлення особистості в перехідному віці розглядається ним крізь призму поняття «ідентичність» – тотожність (адекватність) людини самій собі, уміння володіти власним «Я» незалежно від ситуації. Механізмом формування ідентичності є, за Е. Еріксоном, послідовна ідентифікація дитини з дорослим. Підліток намагається створити єдину картину світосприйняття, у якій всі цінності, оцінки, переживання дитинства мають бути синтезованими, він прагне вирішити всі старі завдання свідомо і з внутрішньою переконаністю, провести переоцінку самого себе у відносинах із близькими людьми, з суспільством загалом у фізичному, соціальному й емоційному планах; непереборна криза ідентичності веде до стану гострої дифузії ідентичності і становить основу соціальних патологій підліткового віку, коли відбувається регресія до інфантильного рівня і бажання якомога довше відкласти набуття дорослого статусу. У підлітка виникає почуття ізоляції і спустошеності, страх перед особистим спілкуванням і нездатність емоційно впливати на осіб протилежної статі, ворожість до визнаних громадських ролей. Якщо індивід

успішно справляється із завданням набуття ідентичності, у нього з'являється стабільне відчуття того, хто він є, де знаходиться і куди йому рухатися далі (Ериксон, 2008).

Самовизначеність як особистісне новоутворення остаточно стає сформованим до кінця раннього юнацького віку; його формування зумовлене розвинутою в підлітковому віці самосвідомістю: приблизно в 11 років у дитини виникає інтерес до свого внутрішнього світу, потім виявляється посилення диференційованості й узагальненості самосвідомості, що призводить 15-16-річного юнака до становлення відносно стійкого уявлення про самого себе і себе в світі інших людей.

Специфічними особливостями самоствердження особистості підліткового віку як закономірно виникаючого атрибуту соціалізації підлітка, що виявляється у спрямованості його особистості на виділення й реалізацію власної «самості» (унікальності) в системі соціальних зв'язків учені виокремлюють механізми самоствердження: центрацію, рольове самовизначення, ідентифікацію, автономність, «самість», персоналізацію; причому, завдяки першим трьом механізмам особистість підлітка насамперед визначається з власною думкою, позицією, випробовує свої здібності й можливості, а також «приміряє» до себе найрізноманітніші ролі; механізми автономності, «самості», персоналізації забезпечують особистості підлітка здійснення самостійного вибору, відповідальне ставлення до навчальної діяльності, а також якість презентування власного «Я» в найближчому соціальному просторі (Осьмак, 1990).

Самоствердження особистості в старшому підлітковому віці може мати як позитивну, так і негативну спрямованість: позитивна актуалізується в конкретних видах діяльності (успішне навчання, громадська діяльність, праця та спорт); негативна пов'язана з прагненням до егоцентричного визнання іншими (шкідливі звички, протиправні дії, відсутність самодисципліни). Критеріями самоствердження старших підлітків, які проявляються в конкретній діяльності, є: успішність, дисциплінованість, самостійність; з іншого боку – досягнення офіційного чи неофіційного соціального статусу (не завжди позитивного) в шкільному середовищі. Результати досліджень учених і педагогів-практиків засвідчили, що постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує в нього прагнення зайняти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба в самоствердженні є настільки сильною, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми поглядами та переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм

моральним установкам; це спонукає так званих важких підлітків до порушень норм і правил поведінки. Втратити авторитет в очах друзів, відчувати посягання на свою честь і гідність є найбільшою трагедією для підлітка, тому вони бурхливо реагують на зауваження вчителя у присутності друзів, вважаючи це приниженням своєї особистості, що часто стає головною причиною виникнення конфліктів між учнями і вчителями. Тактовне ставлення до підлітка, підтримка його в очах ровесників створюють психологічно сприятливе підґрунтя для ефективного впливу на нього виховних засобів педагога; критику дорослого підліток адекватно може сприймати лише наодинці (Булах, 2003; Савчин, 1996).

Визначення психологічного змісту поняття «самоствердження» як прагнення до саморозкриття, самоцінності, самореалізації особистісних потенціалів та досягнення певного статусу у взаємодіях з оточенням дає змогу зрозуміти, що в підлітків процес самоствердження відбувається складно й неоднозначно, при цьому на подальших етапах онтогенезу цей феномен буде впливати на всі сфери життєдіяльності людини. Вченими виокремлено особистісне самоствердження як прагнення підлітків презентувати власні думки, ідеї, погляди, що їх задовольняють для отримання власного авторитету й здобуття бажаних результатів, не очікуючи при цьому визнання іншими, та соціальне самоствердження – прагнення дітей переконливо відстоювати власні ідеї, упевнено покладатися на власні здібності й можливості, займати значуще місце серед однолітків та друзів і водночас реалізація бажання отримати розуміння, повагу та визнання з боку оточення. Орієнтуємося на теоретичне обґрунтування генези самоствердження особистості на різних етапах онтогенезу, проведене ученою О. Жизномірською, яка довела, що в ранньому віці відбувається усвідомлення дитиною себе в близькому соціальному оточенні, на основі чого формується позиція «Я-сам»; у дошкільному віці презентуються різні паттерни поведінки перед іншими й здійснюється вибір дитиною найбільш оптимального взірця; у молодшому шкільному віці дитина проявляє наполегливість у досягненні певних успіхів та самоактивність; для підліткового віку характерні амбівалентні прагнення здобуття переваги, визнання, престижності та визначення своєї особистісної позиції щодо майбутніх життєвих планів і перспектив. (Жизномірська, 2010).

Особливістю соціальної ситуації розвитку підлітка в старшому шкільному віці є актуалізація проблеми вибору життєвого шляху, у зв'язку з чим перед школою постають троє взаємопов'язаних завдань: по-перше – підготовки учня до подальшого розвитку та роботи над собою; по-друге –

формування готовності до сімейного життя; по-третє – становлення інтересу до трудової діяльності, до виконання громадянських обов'язків. Жодне з цих завдань не може бути реалізованим у відриві від іншого. Для досягнення успіху школа має працювати у співдружності з іншими соціальними інституціями та індивідуально з кожним учнем, його сім'єю. У роботі з підлітками дорослі мають зважати на провідні психологічні новоутворення («почуття дорослості», образ фізичного «Я», рольове самовизначення, самоствердження), оскільки вони тісно пов'язані з суперечностями в поведінці учнів цього віку, а розв'язання цих суперечностей стане поступом у формуванні соціальної самовизначеності особистості періоду дорослішання.

Таким чином, поряд із почуттям дорослості, яке переживають підлітки, самоствердження є їхнім важливим особистісним новоутворенням. Лише за умов наявності в підлітків зазначених вище показників, можна констатувати факт конструктивної чи, навпаки, деструктивної соціальної самовизначеності особистості підлітка. Тому важливою є проблема вибору школою тих соціально-психологічних умов і технологій, що допоможуть підліткам успішно пройти етап самоствердження власної особистості та забезпечать їм ефективне формування соціальної самовизначеності.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, проблема особистісного зростання учнівської молоді була й залишається постійно актуальною, а її вирішення традиційно спрямоване на здійснення адекватних самостійних виборів та досягнення позитивних успіхів на життєвому шляху. Соціальну самовизначеність особистості формують упродовж усього шкільного життя дитини, але особливо відповідальним є період підліткового віку. Самовизначеність підлітка залежить: від його ставлення до себе; від стану сформованості самосвідомості; від потреби бути і вважатися дорослим; від прагнення до самоствердження як визнання своєї цінності, значущості власної особи. Механізми самоствердження (центрація, рольове самоусвідомлення, ідентифікація, автономність, «самість», персоналізація) є тими елементами структури, які забезпечують як позитивну, так і негативну сторони самовизначеності.

У перспективах дослідження знаходиться пошук ефективних педагогічних технологій забезпечення формування позитивних ознак соціальної самовизначеності підлітків у системі середньої освіти. Такий пошук може бути проведеним у руслі тенденцій інноваційного розвитку педагогічної науки і практики першої половини ХХ століття (педагогічні технології

Вальдорфської школи, Чиказької школи-лабораторії і Дальтон-плану, колонії і комуни А. Макаренка та ін.), які зберегли свій вплив і на освіту сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

- Абульханова-Славская, К. А., Гордиенко, Е. В. (2001). Представления личности об отношении к ней значимых других. *Психологический журнал*, 5, 38-47 (Abulkhanova-Slavskaya, K. A., Gordienko, E. V. (2001). Representations of the person about the attitude of significant others to him. *Psychological Journal*, 5, 38-47).
- Бахтин, М. М. (1986). К философии поступка. Философия и социология науки и техники. *Ежегодник 1984-1985*. М.: Наука, 80-160 (Bakhtin, M. M. (1986). To the philosophy of action. Philosophy and sociology of science and technology. *Yearbook 1984-1985*. М.: Science, 80-160).
- Братусь, Б. С. (1988). *Аномалии личности*. М.: Мысль (Bratus, B. S. (1988). *Personality anomalies*. М.: Thought).
- Булах, І. С. (2003). *Психологія особистісного зростання підлітка*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова (Bulakh, I. S. (2003). *Psychology of personal growth of the teenager*. Kyiv: NPU named after M.P. Drahomanov).
- Булах, І. С., Лук'янова, А. О. (2013). Специфіка становлення самоствердження особистості підліткового віку. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 13, 154-163 (Bulakh, I. S., Lukyanova, A. A. (2013). The specifics of the formation of self-affirmation of adolescence. *International Scientific Forum: Sociology, Psychology, Pedagogy, Management*, 13, 154-163).
- Выготский, Л. С. (1984). *Педология подростка*. Москва: Педагогика, Т. 4. (Vygotsky, L. S. (1984). *Pedology of adolescents*. Moscow: Pedagogy, Vol. 4).
- Жизномірська, О. Я. (2010). *Психологічні особливості самоствердження молодших та старших підлітків* (дис. ... канд. психол.наук: 19.00.07). Київ (Zhyznomirska, O. Ya. (2010). *Psychological features of self-affirmation of younger and older adolescents* (PhD thesis) Kyiv).
- Калашник, В. С. (ред.) (2005). *Тлумачний словник сучасної української мови*. Харків: Белкар-книга (Kalashnyk, V. S. (Ed.) (2005). *Explanatory Dictionary of the Modern Ukrainian Language*. Kharkiv: Belkar-book).
- Кон, И. С. (1984). *В поисках себя. Личность и ее самосознание*. М.: Политиздат (Kon, I. S. (1984). *In search of yourself. Personality and its self-consciousness*. М.: Politizdat).
- Кьеркегор, С. (1993). *Страх и трепет*. М.: Республика (Kierkegaard, S. (1993). *Fear and trembling*. М.: Republic).
- Лебедева, Н. М. (1999). Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла. *Психологический журнал*, 3, 48-58 (Lebedeva, N. M. (1999). Social identity in the post-Soviet space: from the search for self-esteem to the search for meaning. *Psychological Journal*, 3, 48-58).
- Ломов, Б. Ф. (1959). *Формирование производственных навыков у школьников*. М.: Педагогика (Lomov, B. F. (1959). *Formation of production skills in schoolchildren*. М.: Pedagogy).
- Осьмак, Л. П. (1990). *Психологические особенности самоутверждения подростков (в условиях семейного воспитания в школе-интернате для детей-сирот и детей, которые остались без родительского попечения)* (дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07). Київ (Osmaк, L. P. (1990). *Psychological features of adolescents' self-affirmation (in the conditions of family upbringing in a boarding school for orphans and children left without parental care)* (PhD thesis). Kyiv).

- Реан, А. А. (2008). *Психология адаптации личности*. СПб.: ПраймЕВРОЗНАК (Rean, A. A. (2008). *Psychology of personality adaptation*. SPb.: PrimeEUROZNAK).
- Рубинштейн, С. Л. (2006). *Основы общей психологии*. СПб.: Питер (Rubinstein, S. L. (2006). *Fundamentals of general psychology*. SPb.: Peter).
- Савчин, М. В. (2005). *Психология відповідальної поведінки*. Київ: Академвидав (Savchyn, M. V. (2005). *Psychology of responsible behavior*. Kyiv: Akademvydav).
- Сартр, Ж. П. (1990). Экзистенциализм это гуманизм. *Сумерки богов*, (с. 319-344). М.: Политиздат (Sartre, J. P. (1990). Existentialism is humanism. *Twilight of the gods*, (pp. 319-344). M.: Politizdat).
- Хайдеггер, М. (2002). *Бытие и время*. СПб.: Наука (Heidegger, M. (2002). *Being and time*. SPb.: Science).
- Цюман, Т. П. (2008). *Формування культури життєвого самовизначення старшокласників засобами освітнього тренінгу* (автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.05). Київ (Tsuman, T. P. (2008). *Formation of the culture of life self-determination of high school students by means of educational training* (PhD thesis abstract). Kyiv).
- Шульга, Н. А. (1996). *Этническая самоидентификация личности*. К.: Ин-т социологии НАН Украины (Shulha, N. A. (1996). *Ethnic self-identification of the personality*. K.: Inst. of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine).
- Эриксон, Э. (2008). *Трагедия личности*. М.: Алгоритм; Эксмо (Erickson, E. (2008). *The tragedy of personality*. M.: Algorithm; Exmo).
- Ясперс, К. (2008). *Призрак толпы*. М.: Алгоритм (Jaspers, K. (2008). *The ghost of the crowd*. M.: Algorithm).

РЕЗЮМЕ

Васюк Юлия. Особенности и структура социального самоопределения подростков в психолого-педагогической науке и практике.

В статье для решения общей научной задачи – выяснение тенденций формирования социального самоопределения подростков в педагогической науке и практике первой половины XX века – проведен теоретический анализ особенностей и структуры социального самоопределения детей подросткового возраста в современной психолого-педагогической науке и практике; выяснен ряд понятий, базовых для понятия «социальное самоопределение подростков», отражающие особенности и структуру изучаемого феномена и пути его реализации в условиях педагогической и психологической поддержки школы.

Ключевые слова: подросток, самоопределение, особенности подросткового возраста, структура социального самоопределения, самосознание, психосоциальная идентичность, самоутверждение, механизмы самоутверждения.

SUMMARY

Vasiuk Yuliia. Features and structure of social self-determination of adolescents in psychological and pedagogical science and practice.

Introduction. In the article to solve the general scientific task – to clarify the trends of social self-determination of adolescents in pedagogical science and practice of the first half of the twentieth century – a theoretical analysis of the features and structure of social self-determination of adolescents in modern psychological and pedagogical science and practice is conducted; a number of concepts, basic for the concept of “social self-determination of adolescents”, which reflect the features and structure of the studied phenomenon and ways of its implementation in terms of pedagogical and psychological support of the school.

The purpose of this article is a theoretical analysis of the features and structure of social self-determination of adolescents in modern psychological and pedagogical science

and practice to clarify in the future study the trends in the formation of this quality of children that were significant in the first half of the twentieth century.

Research methods: analysis of philosophical, sociological, psychological, pedagogical sources, comparison and generalization – to clarify a number of concepts basic to the concept of “social self-determination of adolescents”; forecasting – to determine the prospects of the study.

Conclusions and prospects for further scientific research. Thus, the problem of personal growth of student youth has been and remains relevant, and its solution is traditionally aimed at making adequate independent choices and achieving positive success in life. Social self-determination of the individual is formed throughout the school life of the child, but especially responsible is the period of adolescence. The adolescent's self-determination depends: on his attitude to himself; on the state of formation of self-awareness; from the need to be and be considered an adult; from the desire for self-affirmation as a recognition of one's value, the importance of one's own person. Mechanisms of self-affirmation (centering, role self-awareness, identification, autonomy, “self”, personalization) are those elements of the structure that provide both positive and negative sides of self-determination.

The prospects of the study are the search for effective pedagogical technologies to ensure the formation of positive signs of social self-determination of adolescents in secondary education. Such a search can be carried out in line with the trends of innovative development of pedagogical science and practice of the first half of the twentieth century (pedagogical technologies of the Waldorf School, Chicago Laboratory School and Dalton Plan, colony and commune of A. Makarenko, etc.). modern education.

Key words: adolescent, self-determination, features of adolescence, structure of social self-determination, self-consciousness, psychosocial identity, self-affirmation, mechanisms of self-affirmation.

УДК 371.315.6

Світлана Генкал

Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка

ORCID ID 0000-0001-7812-6103

DOI 10.24139/2312-5993/2020.09/305-317

ПІЗНАВАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ БІОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПРОФІЛЬНИХ КЛАСІВ

У статті обґрунтовуються можливість формування біологічної компетентності учнів профільних класів шляхом застосування пізнавальних завдань. Відзначається, що сучасні вимоги до біологічної компоненти природничої освіти ставлять перед педагогічною наукою завдання вдосконалення технологій, форм, методів навчання, що забезпечують розвиток креативності, самостійності учнів. Акцентується увага на тому, що існує суперечність між недосконалістю методичного інструментарію, що ставить під сумнів досягнення мети профільного навчання, та необхідністю впровадження компетентнісного підходу до навчання учнів профільних класів. Обґрунтовуються дидактичні можливості пізнавальних завдань як засобу формування всіх складових біологічної компетентності.